

Krzysztof Brzechczyn

Instytut Filozofii UAM

Rzówj teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. Próba analizy metodologicznej

1. Wstęo

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie analiza związków pomiędzy dwiema teoriami rewolucji: Thedy Skocpol i Jacka A. Goldstone'a, opracowanymi w ramach socjologii historyczno-porównawczej (dalej SH-P). W tym celu w rozdziale drugim krótko scharakteryzuję tę subdyscyplinę nauki, przedstawiając jej definicje oraz stosowane w niej podstawowe metody badawcze. W rozdziale trzecim przedstawię klasyfikację rewolucji oraz teorii rewolucji, by na ich tle pełniej scharakteryzować ujęcie rewolucji opracowane w ramach SH-P. Rekonstrukcja teorii Skocpol zostanie przedstawiona w rozdziale czwartym. W rozdziale piątym przedstawię główne kierunki rozwinięć teorii Skocpol, w tym bardziej szczegółowo – teorię rewolucji Goldstone'a. W rozdziale szóstym przedstawię idealizacyjną rekonstrukcję związków pomiędzy obiema teoriami.

Prezentowane studium łączy w sobie cechy artykułu przeglądowego obrazującego stan badań w zakresie teorii rewolucji podejmowanych w ramach SH-P z próbą autorskiej interpretacji pewnych wybranych wątków.

2. Socjologia historyczno-porównawcza. Definicje i metody badawcze

2.1. Definicje

Socjologia historyczno-porównawcza stanowi interdyscyplinarne przedsięwzięcie, które z jednej strony przełamywać ma idiograficzne nastawienie historyków, a z drugiej – ahistoryczne podejście socjologów do badanych przez nich zja-

wisk społecznych¹. SH-P zaczyna od stawiania problemu, pytań badawczych, teorii, schematu interpretacyjnego, a następnie szuka materiału niekoniecznie źródłowego, który stanowić ma na nie odpowiedź. W swych badaniach stosuje metodę porównawczą pozwalającą formułować hipotezy oraz weryfikować je. Dennis Smith charakteryzuje tę dyscyplinę nauki w następujący sposób:

Upraszczaając, historyczna socjologia jest badaniem przeszłości, aby odkryć, w jaki sposób społeczeństwa funkcjonują i zmieniają się. Niektórzy socjologowie są „a-historyczni”: empirycznie ignorują oni przeszłość; konceptualnie nie rozważają ani czasowego wymiaru życia społecznego, ani historyczności społecznych struktur. Podobnie niektórzy historycy są „a-socjologiczni”: empirycznie pomijają sposób, w jaki społeczeństwa różnią się między sobą pod względem procesów i struktury; konceptualnie nie rozważają ani ogólnych własności procesów i struktur, ani ich relacji do faktów. Do dzisiaj historyczna socjologia jest uprawiana przez historyków i socjologów, którzy badają wzajemne związki i przenikanie się przeszłości i współczesności, faktów i procesów, działań i struktur. Próbuje oni łączyć eksplikacje pojęć teoretycznych, porównawcze uogólnienia i empiryczne badania².

Z kolei polska badaczka Anna Sosnowska uważa, że socjologia historyczno-porównawcza odznacza się tendencją do ujmowania historii w kategoriach procesu i kumulatywnej stopniowalnej zmiany społecznej, zainteresowaniem zjawiskami masowymi i porządkowaniem materiału historycznego w postaci budowy teoretycznego modelu³.

2.2. Metody badawcze

Metody badawcze stosowane w SH-P można podzielić na strategie konceptualizacyjne i strategie eksplanacyjne. Poprzez strategię konceptualizacyjną rozumie się sposób analizy i prezentacji materiału empirycznego oraz konstrukcję narracji w kategoriach teoretycznych. Z kolei strategia eksplanacyjna to sposób budowy teorii czy modelu badanych zjawisk.

Rekonstrukcja strategii konceptualizacyjnej na terenie SH-P może budzić trudności, ponieważ jest to dziedzina uprawiana przez wielu badaczy, którzy przyjmują częściowo zbliżony, a częściowo odmienny zestaw dyrektyw badawczych. Wydaje się jednak, że ów zestaw dyrektyw badawczych stosowany przynajmniej w teorii rewolucji można scharakteryzować w następujący sposób:

- (i) podejście strukturalne, a nie woluntarystyczne prowadzące do zainteresowania zjawiskami masowymi;

¹ Na temat dziejów socjologii historyczno-porównawczej zob. np.: D. Smith, *The Rise of Historical Sociology*, Cambridge 1991; R. Collins, *Introduction: The Golden Age of Macrohistorical Sociology*, w: *idem, Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run*, Stanford 1999. D. Smith lokuje początki w XVIII, a wśród prekursorów tej subdyscypliny nauki wymienia Monteskiusza, Hume'a, Tocqueville'a, Marksa, Durkheima i Webera.

² D. Smith, *The Rise...*, *op. cit.*, s. 3.

³ A. Sosnowska, *Zrozumieć zacofanie. Spory historyków o Europę Wschodnią*, Warszawa 2004, s. 42.

- (ii) podejście autonomizmu, a nie redukcjonizmu społecznego zakładające wzajemną autonomię wyróżnionych dziedzin życia społecznego: polityki, gospodarki i kultury; przy czym gospodarkę ujmuje się w sposób materialistyczny, politykę – instytucjonalistyczny, a kulturę – idealistyczny;
- (iii) podejście upatrujące jednego ze źródeł autonomii organizacji państwowej od struktury społeczno-ekonomicznej w międzynarodowym systemie politycznym, którego państwo jest elementem;
- (iv) podejście globalistyczne wyrażające się w rozpatrywaniu relacji pomiędzy czynnikami wewnętrznymi a zewnętrznymi wobec danego społeczeństwa, a nieograniczające się do badania procesów historyczno-społecznych przy założeniu izolacji danego społeczeństwa.

Strategię eksplanacyjną w SH-P można zrekonstruować w sposób następujący:

- (i) poszukaj w celu wyjaśnienia dostatecznie „teoriogenne” zjawiska społecznego (np. rewolucji) w wyselekcjonowanym – ze względu na jakieś kryterium – zbiorze społeczeństw;
- (ii) posługując się metodą porównawczą (dwie podstawowe odmiany tej metody to szukanie podobieństw oraz szukanie kontrastów), zbuduj model (teorię) zjawiska społecznego występującego w wybranych społeczeństwach, który stosować się będzie wyłącznie do wyróżnionych przypadków;
- (iii) następnie spróbuj przekształcić ten model – po odpowiednim przeformułowaniu – w model o zasięgu uniwersalnym, stosujący się do analogicznych zjawisk (np. rewolucji) występujących również w innych społeczeństwach, które nie spełniają pierwotnego kryterium selekcji;
- (iv) jeżeli nie uda się bezpośrednio zaaplikować zbudowanego modelu do wyjaśnienia zjawisk, zmodyfikuj go, uwzględniając czynniki, które były w nim początkowo pominięte.

3. O klasyfikacji rewolucji i teorii rewolucji

Przekształcenia rewolucyjne uznaje się za jeden z ważniejszych mechanizmów rozwoju społecznego. Sugeruje to już sama mnogość terminów określających rewolucję lub zjawiska pochodne: rewolta, rebelia, insurekcja, powstanie, wojna domowa, bunt, zamach itp. Z drugiej natomiast strony wiadomą jest rzeczą, że samo słowo „rewolucja” używane jest w rozmaitych zestawieniach i znaczeniach. I tak, mówi się o rewolucji neolitycznej, przemysłowej, naukowej, komputerowej, informatycznej, obyczajowej itd. Wskazywać ma to na doniosłość i gruntowność zmian wywołanych przez te zjawiska. Tadeusz Łepkowski wyróżnia trzy zasadnicze konteksty, w jakich używane jest pojęcie „rewolucja”⁴. Są to:

⁴ T. Łepkowski, *Narodziny rewolucji: aspekty społeczno-polityczne*, w: *Przemoc zbiorowa, ruch masowy, rewolucja*, E. Kaczyńska, Z. W. Rykowski (red.), Warszawa 1990, s. 11-12.

- 1) rewolucje techniczno-ekonomiczno-cywilizacyjne, czyli długotrwałe procesy odbywające się „na styku człowieka społecznego, techniki i biologii”⁵; do tego typu procesów można zaliczyć: rewolucję przemysłową, neolityczną, agrarną czy demograficzno-medyczną;
- 2) rewolucje umysłowe – odbywają się w wewnętrznej sferze intelektu i ducha; do tego typu zjawisk można zaliczyć przewroty literackie, religijne (np. reformacja) czy naukowe;
- 3) rewolucje społeczno-polityczne – przebiegają one w sferze społecznej, zmieniając struktury społeczne i polityczne społeczeństwa.

Każda typologia zakłada pewien merytoryczny pogląd na naturę życia społecznego, wyróżniając typ najważniejszych czynników, które stanowią kryterium dokonywanego podziału. W proponowanej przez siebie typologii przyjmując pogląd na strukturę życia społecznego zakładany przez nie-Marksowski materializm historyczny⁶. Teoria ta zakłada strukturalne podobieństwo trzech dziedzin życia społecznego: kultury, polityki i ekonomii. W każdej z tych dziedzin da się wyróżnić pewne materialne środki społeczne: środki indoktrynacji w kulturze, środki przymusu w polityce i środki produkcji w ekonomii. W każdej z tych trzech dziedzin życia społecznego da się też wyróżnić pary wzajemnie antagonistycznych klas społecznych: kapłanów i wiernych w życiu duchowym, władców i obywateli w polityce oraz właścicieli i bezpośrednich producentów w gospodarce⁷. Opierając się na tej teorii, można wyróżnić rewolucje jednorodne, występujące przeciwko jednemu typowi panowania klasowego opartego na dyspozycji środkami przymusu bądź indoktrynacji, bądź produkcji. Da się więc wyróżnić następujące typy czystych rewolucji:

- 1) polityczne,
- 2) ekonomiczne,
- 3) duchowe.

Oddolny ruch społeczny może występować przeciwko więcej niż jednemu typowi panowania klasowego. Na podstawie tego kryterium można więc wyróżnić następujące typy rewolucji mieszanych:

- 4) polityczno-ekonomiczne,
- 5) polityczno-duchowe,
- 6) ekonomiczno-duchowe,
- 7) polityczno-ekonomiczno-duchowe.

I znów są to tylko podstawowe typy rewolucji. Jeżeli powyższą klasyfikację wzbogacimy o poziomy wewnętrzne każdej z trzech dziedzin życia społecznego, to w ramach każdego typu można będzie dodatkowo wyróżnić:

- rewolucje pełne obejmujące trzy poziomy życia społecznego: materialny, instytucjonalny i świadomościowy,

⁵ *Ibidem*, s. 11.

⁶ Obszerne wykład tej koncepcji znajduje się w: L. Nowak, *U podstaw teorii socjalizmu*, t. I-III, Poznań 1991.

⁷ *Ibidem*, t. I: *Własność i władza*, s. 168-173.

- rewolucje cząstkowe obejmujące dwa poziomy życia społecznego: materialny i instytucjonalny (bądź świadomościowy),
- rewolucje proste obejmujące tylko poziom materialny⁸.

W podobny sposób można zbudować typologię teorii rewolucji. Podziału rozmaitych koncepcji rewolucji można dokonać w zależności od tego, któremu z czynników (kulturowemu, politycznemu czy ekonomicznemu) dana teoria przyznaje najważniejszą rolę w generowaniu rewolucji. Generalnie poszczególne konceptualizacje rewolucji można podzielić na:

- 1) jednorodne – utrzymujące, że rewolucje są wynikiem oddziaływania tylko jednego czynnika,
- 2) mieszane – twierdzące, że rewolucje są zasadniczo determinowane przez więcej niż tylko jeden czynnik materialny.

Wśród jednolitych koncepcji rewolucji można zatem wyróżnić teorie kulturalistyczne, polityczne i ekonomiczne. Natomiast wśród mieszanych modeli rewolucji można wyróżnić koncepcje polityczno-ekonomiczne, polityczno-ekonomiczne, ekonomiczno-kulturalistyczne i polityczno-ekonomiczno-kulturalistyczne. Mieszane koncepcje rewolucji mogą występować w rozmaitych wersjach w zależności od tego, któremu z wyróżnionych czynników przyznaje się większą rolę w generowaniu rewolucji.

Liczba wariantów wydatnie się zwiększy, jeżeli każdą z wyróżnionych sfer życia społecznego wzbogacimy o wewnętrzne poziomy społeczne. Albowiem w każdej z tych trzech dziedzin można wyróżnić poziom materialny, określający dysponowanie danym typem czynnika materialnego, poziom instytucjonalny, który kanalizuje działania wielkich zbiorowości ludzkich w instytucjach i organizacjach społecznych, oraz poziom świadomościowy, który obejmuje zbiorową świadomość społeczną. Jeżeli więc uwzględnimy wielopoziomowość życia społecznego, to np. ekonomistyczna teoria rewolucji może występować w trzech wersjach: materialistycznej, instytucjonalistycznej i świadomościowej. Wydaje się jednak, że wysiłek włożony w dalszą specyfikację różnych wariantów i subwariantów modeli rewolucji okaże się odwrotnie proporcjonalny do uzyskanego efektu poznawczego. Dlatego poprzestaniemy na tej zgrubnej klasyfikacji przytoczonej powyżej.

W celach ilustracyjnych przedstawię przykładowe typy współcześnie rozwijanych teorii rewolucji, a mianowicie: kulturalistyczną teorię rewolucji Chalmersa Johnsona, polityczną teorię Charlesa Tilly'ego oraz ekonomiczną koncepcję rewolucji Mancura Olsona.

3.1. Kulturalistyczne teorie rewolucji

Przykładem kulturalistycznej teorii rewolucji jest koncepcja Chalmersa Johnsona. Autor ten twierdzi, że rewolucje winny być analizowane w kontekście

⁸ G. Tomczak, *Struktura ruchów masowych. Przyczynek do problematyki rewolucji*, w: *Filozoficzne i metodologiczne podstawy teorii naukowych*, Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, t. 11, J. Brzeziński, K. Łastowski (red.), Poznań 1989, s. 253-263.

społecznym, w jakim się pojawiają. Aby ów kontekst społeczny określić, trzeba dysponować jakąś ogólniejszą teorią społeczną, która winna przede wszystkim odpowiadać na pytania: w jaki sposób w społeczeństwie możliwy jest ład i porządek? Jakich zasad i norm postępowania ludzie muszą przestrzegać, aby ów ład społeczny podtrzymać? W jaki sposób istnieje społeczeństwo? Dopiero po udzieleniu odpowiedzi na te podstawowe pytania można zastanawiać się, co powoduje, że stabilne społeczeństwo traci równowagę i staje się podatne na zmiany. Wiedziana zaś z tej perspektywy rewolucja jest zaledwie jedną z form zmiany społecznej.

W swojej analizie rewolucji Johnson wychodzi od konceptu systemu społecznego, w którym jedną z zasadniczych cech tego systemu jest to, że:

jego członkowie posiadają wspólną strukturę wartości. Ta struktura wartości symbolicznie legitymizuje, czyli czyni moralnie akceptowalnymi poszczególne wzory interakcji społecznej i stratyfikacji zachodzącej pomiędzy członkami danego systemu społecznego⁹.

Internalizacja przez poszczególnych członków społeczeństwa systemu wartości jest stabilizatorem porządku społecznego. Według Johnsona wartości:

są zarówno *wyjaśnieniami* społecznych sytuacji (nieważne, czy wyjaśnienia te są kazualne, czy mityczne), jak i standardami ocennymi stosowanymi do działań, których celem jest rozwiązanie jakiejś społecznej sytuacji¹⁰.

Ponadto wartości umożliwiają jednostkom przewidywanie nawzajem swoich zachowań, co jest warunkiem współpracy i kooperacji międzyludzkiej. Wartości usensowniają również położenie człowieka w życiu społecznym. Jednakże ich najważniejszą funkcją jest legitymizacja stosowania przemocy w społeczeństwie, co konstytuuje system społeczny. Według Johnsona pojęcie systemu:

opisuje dowolną grupę zmiennych tworzących taką wyróżnioną całość (np. system słoneczny), która charakteryzuje się specyficznym typem wzajemnych relacji pomiędzy jej zmiennymi – np. zmienne te są od siebie współzależne i dążą do podtrzymania tego typu relacji przez jakiś odcinek czasu¹¹.

Elementami systemu społecznego są role, status i normy. Status jest określoną pozycją społeczną, charakteryzującą się pewnymi prawami i obowiązkami. Spełnianie przez jednostkę roli społecznej polega więc na postępowaniu zgodnym z wymogami stawianymi przez dany status. Wykonywanie roli społecznej winno ponadto odbywać się w zgodzie z normami określanymi przez przyjęty w danym społeczeństwie system wartości¹². W dalszej części swojej analizy autor zastanawia się, jakie warunki winien spełnić system społeczny, aby przetrwać. W swoich rozważaniach Johnson, odwołując się do teorii społecznej Parsonsa, wyróżnia

⁹ Ch. Johnson, *Revolutionary Change*, Stanford 1982, s. 14.

¹⁰ *Ibidem*, s. 22.

¹¹ *Ibidem*, s. 41.

¹² *Ibidem*, s. 45.

cztery podstawowe funkcje systemu społecznego: socjalizację, adaptację, integrację i kontrolę¹³.

Socjalizacja polega na internalizacji systemu wartości danego społeczeństwa przez nowych jego członków: głównie dzieci i imigrantów. Ponadto system jako całość musi mieć zdolność przystosowania się do zmieniających się warunków środowiska, w jakim funkcjonuje, i do innych systemów społecznych. To osiąga on poprzez zdolności adaptacyjne. Ponadto każda składowa systemu społecznego: jednostka czy grupa społeczna, powinna mieć stworzone warunki do samorealizacji – osiągnięcia założonych przez siebie celów. Ponieważ cele wysuwane przez poszczególne jednostki mogą być wzajemnie sprzeczne, dany system społeczny winien spełniać funkcje integracyjne i kontrolne. Obywać się to może w sposób pozytywny – poprzez wzmacnianie pewnych ról i instytucji, które są podstawą ładu społecznego, lub w sposób negatywny – poprzez represjonowanie zachowań dewiacyjnych. Prawidłowe pełnienie tych funkcji umożliwia danemu systemowi społecznemu zachowanie stanu równowagi. Jeżeli system wchodzi w stan nierównowagi, traci przede wszystkim zdolność socjalizacji nowych członków społeczeństwa i zdolność adaptowania się do zmian środowiskowych. Nierównowaga prowadzi więc do dysfunkcji – desynchronizacji pomiędzy wartościami danego społeczeństwa a otoczeniem społecznym. Johnson wyróżnia cztery główne źródła dysfunkcji. Są to:

1) zmiana systemu wartości spowodowana czynnikami zewnętrznymi; do tego typu źródeł dysfunkcji autor zalicza np. wpływ na inne społeczeństwa rewolucji francuskiej lub bolszewickiej, działalność misji chrześcijańskich, partii komunistycznej itd.; czynniki te przyczyniają się do zmiany systemu wartości danego społeczeństwa, przez co obniżają jego zdolności integracyjne i adaptacyjne;

2) zmiana systemu wartości spowodowana czynnikami wewnętrznymi; do tego typu desynchronizacji można np. zaliczyć konflikt pomiędzy władzą świecką a duchowną w średniowiecznym społeczeństwie, pojawienie się w danym społeczeństwie nowych nurtów światopoglądowych itd.; tego typu zmiany prowadzą zwykle do osłabienia obowiązującego systemu wartości;

3) zmiana w otoczeniu społecznym systemu spowodowana czynnikami zewnętrznymi; tego typu zmiany społeczne (np. podbój danego społeczeństwa) wymuszają również zmiany w strukturze systemu wartości danego społeczeństwa – brak adekwatnej zmiany wartości prowadzi do kryzysu społecznego;

4) zmiana w otoczeniu społecznym systemu spowodowana czynnikami wewnętrznymi; do tego typu zmiany społecznej należy między innymi rozprzestrzenianie się nowej technologii, zmiana sposobu produkcji itd.; zmiany te wymuszają dostosowanie się obowiązującego systemu wartości – brak takiego dostosowania, podobnie jak w poprzednim przypadku, rodzi kryzys społeczny.

Czynniki dysfunkcyjne, prowadząc do stanu nierównowagi społecznej, w którym dany system społeczny nie spełnienia swoich podstawowych funkcji, wymuszają dokonanie odpowiednich korekt w systemie wartości konstytuującym dane

¹³ *Ibidem*, s. 53-54.

społeczeństwo. Jeżeli elity sprawujące władzę w odpowiednim czasie zreformują systemu wartości, wówczas układ społeczny może uniknąć rewolucji. Według autora do rewolucji społecznej dochodzi wtedy, gdy poziom dysfunkcji przewyższa zdolności adaptacyjne systemu, a sprawujące władzę elity polityczne opierają się wszelkim zmianom¹⁴. Wówczas w społeczeństwie pojawia się alternatywny system wartości, którego zdolności dostosowania do otoczenia społecznego są większe niż panującego systemu wartości. Jednakże koniecznym dopełnieniem rewolucji jest akcelerator, czyli:

szczególnie silny czynnik dysfunkcji powodujący, że jej konsekwencje odczuwane są w sposób natychmiastowy i intensywny; z reguły akcelerator konstytuuje ostateczne złożenie wszystkich źródeł dysfunkcji we wzrastającym brzemieniu warunków nierównowagi. Akceleratory są wydarzeniami, które pogłębiają już istniejący poziom nierównowagi. One same nie powodują rewolucji, ale kiedy się pojawiają w systemach społecznych posiadających konieczny poziom nierównowagi, stanowią dostateczną przyczynę wybuchu rewolucji¹⁵.

Takimi akceleratorami może być klęska wojenna, pojawienie się charyzmatycznego przywódcy, aktywność organizacji rewolucyjnych itd.

Rewolucja zatem w ujęciu Johnsona jest wynikiem stanu nierównowagi społecznej, oporu oficjalnych elit wobec przeprowadzenia koniecznej zmiany społecznej oraz akceleratora rewolucji przyśpieszającego jej wybuch. W odróżnieniu od reformy, rewolucja jest zmianą społeczną dokonaną przy użyciu przemocy. Jeżeli rewolucja zwycięży, wówczas nowa ekipa władzy zmieni system fundamentalnych wartości wyznaczający orientację działania większości ludzi. Kończy się w ten sposób kryzys ideowy, ponieważ nowy porządek jest już lepiej przystosowany do otoczenia. Rewolucja zatem jest mechanizmem przewyżającym stan kryzysu systemu wartości społecznych.

3.2. Polityczna teoria rewolucji

Pod ten typ konceptualizacji zjawiska rewolucji podpada teoria Charlesa Tilly'ego, który wydarzenia rewolucyjne ujmuje w dwóch modelach: modelu systemu politycznego oraz modelu mobilizacji. Model systemu politycznego składa się z czterech elementów:

- 1) rząd – organizacja kontrolująca środki przymusu danego społeczeństwa;
- 2) konkurenci polityczni – podzieleni są na dwie kategorie: członków układu, czyli tych, którzy mają łatwy dostęp do państwowych zasobów, oraz pretendentów do uczestniczenia w układzie politycznym, czyli tych, którzy tego dostępu są pozbawieni;

¹⁴ C. Johnson, *Revolution and Social System*, w: *Why Revolution? Theories and Analyses*, C. T. Paynton, R. Blacwey (red.), Cambridge 1971, s. 204.

¹⁵ *Ibidem*, s. 206.

3) działania systemowe – są to kolektywne działania członków układu podtrzymujące system polityczny;

4) koalicje – są to wspólne działania pretendentów do układu politycznego¹⁶.

W tej statycznej wersji modelu:

wszyscy rywale polityczni walczą o władzę. W modelu tym wskaźnikiem wzrostu władzy jest rosnący poziom zysków w wyniku kontrolowania państwowych zasobów. Wszyscy pretendenci dążą do wejścia do układu politycznego. Wszyscy jego członkowie dążą do pozostania w układzie politycznym. Zmiany w zasobach kontrolowanych przez każdego uczestnika gry politycznej, zmiany w kompromisowym podziale zasobów pomiędzy rządem a pretendentami oraz zmiany w strukturze koalicji dodane do siebie tworzą system wejść i wyjść w układzie politycznym¹⁷.

Kolejny model Tilly'ego opisywać ma zachowanie pojedynczego uczestnika gry politycznej. Model ten składa się z czterech elementów:

1) interesy – straty i zyski dla pojedynczego uczestnika gry politycznej płynące z rywalizacji jego grupy z innymi grupami politycznymi;

2) organizacja – struktura grupy, która wpływa na jej umiejętność wykorzystania będących w jej posiadaniu zasobów oraz działania zgodnie ze wspólnymi interesami jej członków;

3) mobilizacja – proces, w wyniku którego dana grupa uzyskuje dostęp i kontrolę nad niezbędnymi do działania zasobami; pojęcie to zakłada kategorię demobilizacji, czyli proces utraty kontroli nad zasobami;

4) prawdopodobieństwo sukcesu – jego stopień jest wypadkową poziomu represyjności i udogodnień danego systemu politycznego; im wyższy jest poziom represyjności, tym wyższy jest koszt zbiorowego działania, natomiast im wyższy jest poziom udogodnień, tym niższy jest koszt zbiorowego działania;

5) zbiorowe działanie – wyrasta ze wspomnianych czterech elementów, a jest realizacją wspólnych interesów członków danej grupy politycznej¹⁸.

Te dwa modele określają standardową rywalizację polityczną, której przedmiotem jest dostęp do państwowych zasobów – środków przymusu, funduszy, budżetu, procesu legislacyjnego faworyzującego pewne grupy interesu itp. Za pomocą tych kategorii pojęciowych Tilly charakteryzuje również zjawisko rewolucji. Wydarzeniem poprzedzającym każdą rewolucję jest sytuacja rewolucyjna, której charakterystyczną cechą jest stan wielowładzy. Pojawia on się wtedy, gdy:

kontrola nad rządem sprawowana przez pojedynczy, suwerenny układ polityczny staje się przedmiotem rywalizacji ze strony dwóch czy więcej odrębnych układów politycznych. Stan rywalizacji kończy się, kiedy jakiś pojedynczy niezależny układ polityczny uzyska ponownie całkowitą kontrolę nad rządem¹⁹.

¹⁶ C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Reading 1978, s. 52-54.

¹⁷ *Ibidem*, s. 54.

¹⁸ *Ibidem*, s. 54-59.

¹⁹ *Ibidem*, s. 191.

Stan wielowładzy pojawić się może w czterech sytuacjach:

1) członkowie jednego układu politycznego podporządkowują inny, poprzednio niezależny układ polityczny – np. aneksja Texasu przez USA;

2) pewni członkowie danego układu politycznego domagają się niezależności i wyodrębniają się w oddzielny układ polityczny;

3) rywale polityczni (pretendenci) nieuczestniczący w układzie zawierają koalicję i przystępują do zbiorowego działania, aby uzyskać kontrolę nad częścią aparatu rządowego i podległymi mu zasobami;

4) jeden układ polityczny rozpada się na szereg mniejszych subukładów, co prowadzi do rywalizacji pomiędzy nimi o kontrolę nad rządem i podległymi mu zasobami.

Każde pogłębianie się stanu wielowładzy przechodzi przez trzy stadia. Najpierw kształtuje się koalicja pretendentów do władzy. Później koalicja pretendentów uzyskuje poparcie znacznej części populacji. W wyniku masowego poparcia alternatywnego układu politycznego rząd nie jest zdolny represjonować koalicjantów. Według Tilly'ego warunkiem przekształcenia sytuacji rewolucyjnej w realną rewolucję jest zawiązanie koalicji pomiędzy pretendentami politycznymi a członkami układu politycznego. Wówczas dochodzi do rozbitcia istniejącego układu politycznego, a rewolucjoniści dzięki zawartemu sojuszowi zyskują dostęp do zasobów państwowych, w tym środków przymusu. Każda rewolucja przechodzi przez siedem stadiów rozwojowych:

- 1) stopniowa mobilizacja pretendentów domagających się uzyskania kontroli nad rządem;
- 2) gwałtowny wzrost liczby osób akceptujących żądania pretendentów;
- 3) nieudane wysiłki rządu próbującego represjonować zawiązującą się koalicję pretendentów;
- 4) ustanowienie przez rewolucyjną koalicję efektywnej kontroli nad pewnymi działaniami rządu;
- 5) walka koalicji pretendentów o utrzymanie i powiększanie kontroli nad rządem;
- 6) rekonstrukcja systemu politycznego po zwycięstwie rewolucyjnej koalicji;
- 7) ponowne przywrócenie kontroli rządu nad społeczeństwem²⁰.

Zwycięstwo rewolucji sprowadza się zatem do transferu władzy, czyli kontroli nad zasobami, z rąk jednej grupy politycznej do drugiej. Rewolucja polega więc na:

zastąpieniu władzy jednej grupy polityków przez drugą. Tę prostą definicję można na wiele sposobów rozwijać, mówiąc o: władzy nad środkami produkcji, władzy nad symbolami, władzy nad rządem. Prowizorycznie weźmy władzę nad rządem jako nasz punkt wyjścia. Wówczas wynik rewolucji będzie polegał na zastąpieniu jednego zbioru członków systemu politycznego przez drugi²¹.

²⁰ *Ibidem*, s. 216-217.

²¹ *Ibidem*, s. 193.

3.3. Ekonomiczna teoria rewolucji

Przykładem ekonomistycznej teorii rewolucji jest stosunkowo mniej znana koncepcja Mancura Olsons, który twierdzi, że przyczyną rewolucji jest gwałtowny rozwój ekonomiczny. Ekonomiczny wzrost zakłada zawsze wprowadzenie i stosowanie nowej technologii. Pociąga to za sobą:

ogromne zmiany w znaczeniu różnych rodzajów przemysłu, w typie wymaganej pracy, w geograficznym rozmieszczeniu produkcji. To oznacza ogromne zmiany w sposobach i miejscach, w których ludzie żyją i pracują. Wzrost ekonomiczny oznacza przede wszystkim duże zmiany w dystrybucji dochodów²².

Zmiany w dystrybucji dochodów powodują olbrzymie skutki społeczne, gdyż:

fakt, że niektórzy zyskują dużo, a inni tracą równie dużo w szybko rozwijającej się gospodarce, oznacza, iż związki wewnątrz klas i kast słabną. Niektórzy wyrastają ponad stan, w którym się urodzili, a inni upadają²³.

A to już bezpośrednio prowadzi do społecznej niestabilności, podczas której gwałtowny wzrost ekonomiczny poluznia klasowe i stanowe związki pomagające utrzymać ludzi w społecznym porządku. Wzrost gospodarczy rozrywa nie tylko więzi społeczne, ale również sąsiedzkie i rodzinne. Wykorzenieni ze swoich rodzinnych środowisk (np. poprzez migrację do miast) są przez to bardziej podatni na rewolucyjną agitację. Ponadto wzrost gospodarczy – zauważa autor – zwiększa liczbę „nowobogackich”, którzy wcześniej lub później użyją swej ekonomicznej potęgi do zmiany społeczno-politycznego porządku zgodnie ze swoimi interesami. Ten sam czynnik zwiększa zarazem liczbę „nowo-biednych”, którzy bardziej odczuwają pogorszenie swego statusu, gdyż są bardziej świadomi poprzedniego stanu rzeczy. Ponieważ wzrost gospodarczy prowadzi zawsze do zmiany sposobów dystrybucji dochodów, wytwarza się przez to sprzeczność „pomiędzy nową dystrybucją ekonomicznej władzy a starą dystrybucją społecznego prestiżu i politycznych wpływów”²⁴. Klasycznym przykładem takiej sytuacji była rola mieszczaństwa w średniowiecznej Europie, które było rozsądkiem statycznego, feudalnego społeczeństwa.

Siłą destabilizującą społeczeństwo są zatem ci, którzy tracą. Destabilizująco wpływają na porządek społeczny również ci, którzy zyskują. W pierwszym etapie ekonomiczny rozwój zwiększa liczbę tych, którzy tracą. Dzieje się tak wtedy, kiedy nieliczna grupa właścicieli przechwytyje wszystkie zyski płynące z postępu technicznego i wprowadzania nowych sposobów produkcji. I choć nikt nie traci w wymiarze absolutnym, to w wymiarze relatywnym pogłębia się przepaść pomiędzy biednymi a bogatymi. Autor stwierdza, że jego hipotezę potwierdzają ba-

²² M. Olson, *Rapid Economical Growth as a Destabilizing Force*, „The Journal of Economical History”, 1963, nr 4, s. 532.

²³ *Ibidem*, s. 532.

²⁴ *Ibidem*, s. 533.

dania przeprowadzane przez Kuzneta - w pierwszym okresie wzrostu gospodarczego zyskują nieliczni, natomiast w drugim etapie wzrostu gospodarczego korzyści płynące z rozwoju techniki rozkładają się równomiernie na wszystkie warstwy społeczeństwa. Olson zauważa również, że w tradycyjnym społeczeństwie feudalnym istniały instytucje opieki nad biednymi i nieszczęśliwymi. Obecnie funkcję tę ma pełnić tzw. państwo opiekuńcze. Jednakże we wczesnym etapie industrializacji biedni pozostawieni byli sami sobie, co miało prowadzić - zgodnie z opinią Olsona - do rosnących napięć społecznych.

Olson wyszukuje szereg historycznych przykładów, które potwierdzać mają jego hipotezę. Okazuje się, że wszystkie ważniejsze przełomy i napięcia społeczne: reformacja w Niemczech, rewolucja angielska w XVII w., rewolucja francuska 1789 roku, ruchy rewolucyjne w XIX-wiecznej Europie, miały dokonywać się w warunkach wzrostu gospodarczego. Wydarzenia te są tylko potwierdzeniem ogólnej prawidłowości, że:

gwałtowny ekonomiczny upadek, podobnie jak gwałtowny ekonomiczny wzrost, powoduje ważne przemieszczenia w relatywnej ekonomicznej pozycji ludzi, co powoduje sprzeczności między nową strukturą ekonomicznych dochodów a dystrybucją władzy społeczno-politycznej²⁵.

To zaś według niego jest podstawową przyczyną rewolucji.

4. Teoria rewolucji społecznej Skocpol. Próba rekonstrukcji

Według Thedy Skocpol rewolucje są gwałtownymi przekształceniami struktur politycznych i ekonomicznych społeczeństw, którym towarzyszy powszechna mobilizacja społeczna i oddolne wystąpienia mas. Obok rewolucji autorka wyróżnia rebelie, które są ruchami społecznymi zachodzącymi wyłącznie w wymiarze ekonomicznym, i rewolucje polityczne, które prowadzą wyłącznie do przemian w wymiarze politycznym życia społecznego. Wyróżniony przez nią typ rewolucji jest zatem przekształceniem zachodzącym zarówno w sferze gospodarczej, jak i politycznej życia społecznego²⁶.

4.1. Modernizacja w międzynarodowym systemie państw

Modernizacja pojmowana jest jako ponadnarodowy proces rozwoju ekonomicznego, charakteryzujący się industrializacją, upowszechnieniem się pracy wolnonajemnej i procesów wymiany za pośrednictwem mechanizmów rynkowych. Przemiany te prowadzą z kolei do zmian w innych sferach życia społecznego,

²⁵ *Ibidem*, s. 543.

²⁶ T. Skocpol, *States and Social Revolutions*, Cambridge 1979, s. 4.

głównie w instytucjach politycznych i prawnych, przyczyniając się do powstania nowoczesnego, biurokratycznego (w sensie Weberowskim) państwa. W pierwszej fazie, w XVIII wieku dokonała się samoistna modernizacja Anglii. W XIX stuleciu dotarła ona do innych krajów Europy oraz do niektórych społeczeństw pozaeuropejskich (Japonia). W jej wyniku ukształtował się międzynarodowy rynek gospodarczy, który włączył w relacje wymiany kraje kapitalistyczne oraz te, które z rozmaitych powodów znalazły się poza, tak pojmowanymi, procesami modernizacyjnymi.

Modernizacja rozumiana w powyższym sensie zachodziła w międzynarodowym systemie rywalizujących ze sobą państw. Europejską osobliwością tego systemu było to, że żadne imperialne państwo nie kontrolowało całego terytorium Europy i jej zamorskich posiadłości. Zdaniem Skocpol międzynarodowa rywalizacja państw była bodźcem do podjęcia przez Hiszpanię ekspansji kolonialnej w Ameryce Łacińskiej. Później rywalizacja Anglii z Francją doprowadziła do zbudowania przez ten pierwszy kraj imperium kolonialnego. Przewaga Anglii w rywalizacji międzynarodowej była możliwa dzięki wcześniejszemu wejściu tego kraju na kapitalistyczną ścieżkę rozwojową. Wreszcie w XIX wieku rywalizacja państw europejskich doprowadziła do podboju przez nie całego świata. I znów jak poprzednio, przewaga państw europejskich nad resztą świata była możliwa dzięki dokonującym się tam wcześniej procesom modernizacyjnym. Mechanizm rywalizacji międzynarodowej nakładał się zatem na procesy modernizacji, choć był od nich niezależny.

4.2. Władza państwowa w społeczeństwach agrarnej biurokracji

Skocpol rozpatruje państwo jako strukturę względnie autonomiczną. Autonomia ta opiera się na zakorzenieniu organizacji państwowej w międzynarodowym systemie politycznym i socjoekonomicznym porządku społecznym²⁷. Państwo normalnie spełnia dwie podstawowe funkcje: rywalizuje z innymi państwami i utrzymuje porządek u siebie. W tym celu organizacje państwowe zazwyczaj podtrzymują i popierają istniejący porządek klasowy w gospodarce. Jednakże w warunkach kryzysu państwo może również prowadzić politykę niezgodną z interesami ekonomicznymi klas dominujących (gospodarczo), kierując się wyłącznie własnym interesem politycznym.

Skocpol rozpatruje sytuację rozbieżności interesów państwa i klas ekonomicznie dominujących na przykładzie społeczeństw agrarnej biurokracji. Autorka w następujący sposób opisuje ten system społeczny:

- występuje w nich współdziałanie pomiędzy semibiurokratycznym państwem a klasą posiadaczy ziemskich;
- klasa posiadaczy ziemskich sprawuje w imieniu państwa ograniczoną władzę administracyjną nad chłopstwem;

²⁷ *Ibidem*, s. 32.

- władza centralna, korzystając z pośrednictwa właścicieli, a także bezpośrednio egzekwując swoje prerogatywy, pobiera podatki i darmową pracę od chłopów;
- dla klasy posiadaczy ziemskich poparcie państwa dysponującego przymusem jest konieczne, aby pobierać czynsz i/lub inne świadczenia od chłopów, nie wywołując oporu chłopskiego²⁸.

W systemie agrarnej biurokracji państwo było strukturą proto-biurokratyczną. Oznaczało to, że władza administracyjna i wojskowa funkcjonowała w instytucjonalnych ramach monarchii absolutnej. W państwie tego typu dokonała się częściowa specjalizacja urzędów, a urzędnicy poddawani byli hierarchicznej kontroli, która jednakże nie obejmowała wszystkich pełnionych przez nich funkcji. W tego typu systemie dokonało się częściowe tylko zerwanie zależności pomiędzy piastowaniem urzędów i wykonywaniem obowiązków od posiadanego majątku. Niekompletna biurokratyzacja tego typu systemu społecznego sprawiała, że organizacja państwowa nie była w stanie bezpośrednio kontrolować relacji społecznych w agrarnym sektorze gospodarki. Państwo agrarnej biurokracji najlepiej wykonywało zadania, dla których zostało zbudowane: prowadzenie wojen za granicą, nadzorowanie społeczeństwa w celu utrzymania ogólnego porządku i zawłaszczanie socjoekonomicznych zasobów poprzez pobór rekruta, opodatkowanie ludności wiejskiej czy działalność handlową²⁹.

W tego typu społeczeństwie rozwijała się gospodarka rynkowa. Jednakże kapitalistyczne stosunki produkcji nie zdominowały gospodarki. Z tego też względu powstające klasy handlowo-burżuazyjne powiązane licznymi więzami z klasą właścicieli ziemskich i protobiurokratycznym państwem żyły w nim – jak to określa autorka – w stanie symbiozy.

Przedstawmy teraz relacje pomiędzy klasą posiadaczy ziemskich a państwem. W tym systemie społecznym – z jednej strony – państwo i klasa właścicieli ziemskich byli partnerami w eksploatowaniu chłopstwa, a z drugiej strony – konkurentami. Jak stwierdza Skocpol: „na poziomie lokalnym klasy dominujące nie mogły obronić się same przed chłopskimi rewoltami; musiały one zależeć, chociaż w różnym stopniu, od scentralizowanych monarchicznych państw, które wspierały ich klasowe położenie i prerogatywy”³⁰. Z drugiej strony zauważa autorka, że:

imperialne państwa i klasy posiadaczy ziemskich (...) były również rywalami w kontrolowaniu chłopskiej siły roboczej i zawłaszczaniu nadwyżki w rolno-handlowych gospodarkach. Monarchowie byli zainteresowani przywłaszczeniem wzrastających zasobów od społeczeństwa i efektywnym kierowaniem ich do rozrostu militarnej władzy czy finansowanego przez państwo i kontrolowanego centralnie rozwoju gospodarczego. Tak więc ekonomiczne interesy klas posiadaczy ziemskich były częściowo przeszkodą, którą trzeba było przezwyciężyć; działo się tak, ponieważ klasy te były przede wszystkim zainteresowane ograniczeniem rosnącego państwowego zawłaszczania nadwyżki

²⁸ T. Skocpol, *France, Russia, China: A Structural Analysis of Social Revolutions*, „Comparative Studies in Society and History”, 1976, nr 2, s. 178-179.

²⁹ T. Skocpol, *States...*, *op. cit.*, s. 48.

³⁰ *Ibidem*, s. 49.

i użyciem państwowych urzędów do powiększania dochodów w sposób, który mógłby wzmocnić ich wewnętrzne socjoekonomiczne *status quo*³¹.

Specyfiką społeczeństw agrarnych biurokracji było pełnienie przez przedstawicieli klas posiadających niższych urzędów w aparacie władzy. Wynikało to z faktu, że władza państwowa dysponowała zbyt szczupłymi dochodami, aby jednocześnie finansować prowadzenie wojen, kulturę i życie dworskie oraz aparat urzędniczy. W konsekwencji państwo musiało zatrudniać urzędników pochodzących z bogatych rodzin posiadaczy ziemskich. Ponadto państwo rezygnowało z ingerencji w życie lokalnych wspólnot chłopskich, przekazując administracyjne funkcje właścicielom w ich „prywatne ręce”³². Dzięki temu klasy posiadaczy ziemskich wykorzystywały sprawowanie władzy politycznej do budowy prywatnego majątku³³. Ten stan rzeczy prowadził do tego, że:

Do pewnego stopnia członkowie klasy dominującej uzyskali zdolność do samoświadomej zbiorowej organizacji wewnątrz wyższych poziomów istniejącej struktury imperialnego państwa, która stwarzała im możliwość obstrukcji monarchicznych przedsięwzięć zmierzających do zmniejszenia ich dochodów. Taka obstrukcja mogła osiągać kulminację w nieświadomych wyzwaniach wobec autokratycznej władzy politycznej, i w tym samym czasie mogła przynieść nieintencjonalne rezultaty w postaci zniszczenia administracyjnej i militarnej integralności samego imperialnego państwa³⁴.

Było to źródłem nieustannych konfliktów pomiędzy elitami państwowymi, które dążyły do większej centralizacji władzy, a klasami posiadającymi, które chciały utrzymać *status quo* gwarantujący im przywileje.

Podstawową warstwą ludności w społeczeństwach agrarnej biurokracji była ludność chłopska. Chłopi byli wyzyskiwani z jednej strony przez państwo, a z drugiej przez ziemską arystokrację i rodzące się klasy burżuazyjno-kupieckie. W społeczeństwach agrarnej biurokracji wspólnoty chłopskie miały zawsze powody do ekonomicznego niezadowolenia, a groźba wybuchu rewolty była stanem endemicznym³⁵. Zdolność klasy chłopskiej do rebelii zależała od wystąpienia trzech czynników: (1) stopnia i sposobów zorganizowania chłopskich wspólnot; (2) poziomu chłopskiej autonomii od bezpośredniego codziennego nadzoru panów i ich aparatu; oraz (3) rozluźnienia państwowych sankcji skierowanych przeciwko chłopskim rewoltom³⁶.

Warunkiem wybuchu rewolucji był zatem poziom zorganizowania wspólnot chłopskich. Dwa pierwsze warunki zależały od struktury własności rolnej, która utrudniając zorganizowanie wspólnot chłopskich, uniemożliwiała wybuch rewolty. Ten stan rzeczy występował w wielkich majątkach, gdzie właściciele bezpo-

³¹ *Ibidem*, s. 49.

³² T. Skocpol, *France...*, *op. cit.*, s. 184.

³³ T. Skocpol, *States...*, *op. cit.*, s. 49.

³⁴ *Ibidem*, s. 49.

³⁵ *Ibidem*, s. 48, 115.

³⁶ *Ibidem*, s. 115.

średnio nadzorowali chłopów, lub gdy klasa właścicieli na poziomie lokalnym kontrolowała władzę administracyjną i wykonawczą. Natomiast trzeci warunek, decydujący o wybuchu rewolucji, zależał od relacji pomiędzy państwem a arystokracją ziemską. Kiedy państwo znajdowało się w stabilnej sytuacji międzynarodowej, oba podmioty były partnerami w eksploatacji chłopstwa. Kryzys rozpoczął się wtedy, gdy:

państwa starego porządku stały się niezdolne sprostać wyzwaniom zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Władza monarchiczna była poddana nowym groźbom i zintensyfikowanej konkurencji ze strony państw ekonomicznie bardziej rozwiniętych. Państwa te były ograniczone w swoich działaniach przez instytucjonalne relacje zachodzące pomiędzy autokratyczną organizacją państwową a klasami ziemskich posiadaczy i agrarną gospodarką. Złapani w krzyżujące się presje wewnętrznej struktury klasowej i zewnętrznych wymagań, autokracje i ich scentralizowane administracje oraz armie rozpadły się, otwierając drogę do społeczno-rewolucyjnej transformacji pobudzonej przez oddolne chłopskie rebelie³⁷.

4.3. Mechanizm zwycięskiej rewolucji

W rywalizacji międzypaństwowej systemy agrarnych biurokracji napotykają na wyzwania, którym sprostać mogą wtedy, gdy wejdą na drogę modernizacji. Oznacza to zbudowanie skutecznego systemu podatkowego, przeznaczanie więcej środków na zbrojenia oraz unowocześnienie gospodarki zdolnej realizować ogólnopaństwowe cele. Jednakże ze względu na opór klasy posiadaczy ziemskich, władza centralna ma ograniczone możliwości dokonania wewnętrznych, pokojowych reform. W szczególności nie może przeprowadzić racjonalizacji systemu podatkowego. Struktura polityczna agrarnych biurokracji sprawia, że władza ma również ograniczony dostęp do zasobów finansowych i ludzkich – kontrolowanych przez klasy posiadaczy ziemskich. Ponadto rząd ma ograniczone możliwości mobilizacji społecznej, gdyż narusza to interesy klasy posiadaczy ziemskich, pełniących wobec chłopstwa zarazem rolę państwa i pracodawcy.

Aby sprostać wyzwaniom konkurencji międzynarodowej, wymagającej posiadania sprawnej gospodarki zdolnej finansować koszta utrzymania armii, administracji i dyplomacji, państwo rozwiązuje kryzys na drodze unowocześnienia struktury gospodarczej i politycznej. Reformy prowadzą do osłabienia związków pomiędzy strukturą państwową a klasą posiadaczy. Państwo przestaje występować w obronie interesów arystokracji. Stwarza to możliwość wybuchu chłopskich rebelii, albowiem:

Rolnicze ustroje cechujące się wielkimi posiadłościami zatrudniającymi chłopów pańszczyźnianych bądź najemnych blokowały wybuch chłopskich rebelii – przykładem mogą być wschodnioeuropejskie posiadłości junkrów

³⁷ *Ibidem*, s. 47.

- ale przyczyną bierności chłopów nie było to, że byli oni ekonomicznie biedni, lecz to, że byli stale poddawani ścisłej kontroli i nadzorowi właścicieli ziemskich i ich służb³⁸.

Wreszcie czwartym czynnikiem był wpływ radykalnych elit politycznych egzystujących na marginesie społeczeństwa. Według Skocpol:

Chociaż chłopskie powstania odgrywały decydującą rolę w każdej z wielkich historycznych rewolucji społecznych, to jednak wyłączone skupianie się na chłopach czy na chłopskiej sytuacji w agrarnych biurokracjach nie może dostarczyć kompletnego wyjaśnienia pojawienia się społecznych rewolucji³⁹.

Takie kompletne wyjaśnienie uzyskać można dopiero wtedy, gdy uwzględnimy wpływ marginalnych elit politycznych. Ogólnie rzecz biorąc, członkowie tych grup społecznych wywodzili się z inteligentnych warstw społecznych. Posiadając wiedzę i umiejętności, które predestynowały ich do służby w aparacie państwowym, nie dysponowali oni jednak tradycyjnymi źródłami prestiżu (np. szlacheckim pochodzeniem), które upoważniałyby ich do samodzielnego sprawowania władzy. Dlatego też naturalnym postulatem opozycyjnych elit było domaganie się równości, zniesienia stanowych przywilejów i wprowadzenia politycznej demokracji. We Francji marginalne elity polityczne wywodziły się głównie ze stanu trzeciego. W zgromadzeniach ustawodawczych rewolucji francuskiej prym wiodła grupa zawodowa określana mianem *notabli* - byli to prawnicy i niżsi urzędnicy. O marginalności tej grupy społecznej decydowało zajmowanie przez nią niższych pozycji w strukturze administracyjnej przedrewolucyjnego porządku bądź pochodzenie z prowincjonalnych miast Francji. Z kolei o marginalnym położeniu członków opozycyjnych elit politycznych Rosji decydowało ich pochodzenie społeczne lub przynależność do radykalnych grup politycznych. Bolszewicy często mieli ukończone uniwersyteckie studia, które przygotowywały ich do podjęcia państwowej kariery. Jednakże w trakcie studiów przyłączali się do radykalnych ruchów politycznych, stając się, zamiast zawodowymi urzędnikami - zawodowymi rewolucjonistami. W Chinach opozycję wobec systemu tworzyli wykształceni członkowie Kuomintangu i Komunistycznej Partii Chin.

Udział marginalnych elit politycznych w rewolucji pomagał przełożyć praktyczne postulaty masowych wystąpień chłopskich na język postulatów politycznych przekształcających strukturę państwa i społeczeństwa oraz budował wewnętrzną komunikację pomiędzy z natury rozproszonymi i zdecentralizowanymi wspólnotami chłopskimi. Ponadto opozycyjne wobec starego porządku elity polityczne - jakobini i komuniści - dysponowały uniwersalną ideologią, która pozwalała zachęcać do współpracy ludzi wywodzących się różnych środowisk społecznych i ułatwiała polityczną mobilizację mas. Ideologia ta była całościowym światopoglądem, który usprawiedliwiał stosowanie nieograniczonych (czyt. niemoral-

³⁸ *Ibidem*, s. 193.

³⁹ *Ibidem*, s. 201.

nych) środków do realizacji ograniczonych (czyli moralnych w świetle danej ideologii) celów. Jak zauważa Skocpol, choć rewolucyjna ideologia była koniecznym składnikiem społecznych rewolucji, to jej przebiegu i rezultatów nie da się wyjaśnić poprzez zawartość treściową ideologii, lecz przez pełnione przez nią społeczne funkcje.

Podsumowując teorię Skocpol, można stwierdzić, że zwycięska rewolucja społeczna jest rezultatem działania czterech analizowanych przez nią czynników: zewnętrznej presji modernizacyjnej, kryzysu politycznego spowodowanego rozluźnieniem relacji pomiędzy władzą a własnością, chłopskimi rewoltami i wpływem marginalnych elit politycznych. Zewnętrzna presja modernizacyjna prowadzi do pogorszenia się położenia międzynarodowego państw agrarnej biurokracji. Elity państwowe starają się sprostać wyzwaniom sytuacji międzynarodowej, przeprowadzając reformy rozluźniające związki pomiędzy władzą polityczną a klasą właścicieli. Działania te prowadzą do wewnętrznego kryzysu politycznego. Pogłębia go wybuch chłopskich rebelii, możliwy właśnie dzięki redukcji zakresu kontroli politycznej państwa nad chłopstwem. Sojusz opozycyjnych elit politycznych z oddolnymi wystąpieniami chłopskimi umożliwia koordynację działań tej klasy społecznej w skali ogólnospołecznej i wyartykułowanie odrębnej wizji porządku społecznego. Prowadzi to do obalenia władzy państwowej i budowy nowego porządku państwowego.

W ujęciu Skocpol rewolucja zostaje zakończona dopiero wtedy, gdy rewolucyjne elity stworzą alternatywny porządek polityczny. Istotne jego cechy powtarzać się mają we wszystkich trzech analizowanych przypadkach. Chłopskie ruchy rewolucyjne zmieniły strukturę agrarną swoich krajów. W miejscu autokratycznych i protobiurokratycznych monarchii pojawiły się scentralizowane i w pełni zbiurokratyzowane państwa narodowe. W poszczególnych społeczeństwach przedrewolucyjna klasa wielkich właścicieli straciła swoją uprzywilejowaną pozycję na rzecz warstw niższych i dotychczas marginalnych elit politycznych, które przejęły pełnię władzy w postrewolucyjnych państwach.

5. Rozwinięcia teorii Skocpol. Próba interpretacji

Budowaną przez Skocpol teorię rewolucji można uznać za realizację dyrektyw (i) i (ii) przyjętej w SH-P strategii eksplanacyjnej. Początkowo autorka utrzymywała, że stworzona przez nią teoria rewolucji stosuje się wyłącznie do trzech analizowanych przypadków: Rosji, Francji i Chin. Później jednak zastosowała ją do wyjaśnienia rewolucji w Iranie. Ponieważ nie dało się bezpośrednio zaaplikować modelu, należało zmodyfikować model wyjściowy i tym samym zrealizować dyrektywę (iv) strategii eksplanacyjnej. Skocpol, zastanawiając się nad fenomenem rewolucji irańskiej, poszerzyła zespół czynników wyjaśniających o zmienne kulturowe i ideologiczne, zastąpiła czynnik presji międzynarodowej korzystnymi

warunkami międzynarodowymi, a kategorię społeczeństwa agrarnej biurokracji – kategorią państwa rentierskiego⁴⁰.

W podobny sposób postąpili inni autorzy, rozwijając wyjściowe ujęcie Skocpol. Wymienię tylko przykładowe rozwinięcia. Elen K. Trimberger, zastanawiając się nad warunkami skutecznego przeprowadzania reform politycznych wyróżniła dwa typy społeczeństw agrarnych biurokracji: w pierwszym typie władza państwowa zdominowana jest przez sektor cywilny, w drugim – przez sektor wojskowy. Jej zdaniem największe szanse na udaną odgórną modernizację pojawiają się tylko w tym drugim typie agrarnych biurokracji⁴¹. Goldfrank, analizując rewolucję meksykańską 1910 roku, zastąpił czynnik presji międzynarodowej czynnikiem „korzystnych warunków geopolitycznych”⁴². Rebecca S. K. Lee rozważała wpływ gwałtownego rozwoju rynku na destabilizację władzy państwowej⁴³.

Szczegółowa analiza wspomnianych rozwinięć zajęłaby jednak zbyt dużo miejsca, jak na objętość niniejszego artykułu. Ograniczę się w tym miejscu jedynie do analizy innego rozwinięcia, dokonanego przez Jacka A. Goldstone’a⁴⁴. Autor ten zauważył, że załamania państw (*state breakdowns*) w okresie wczesnonowoczesnym zdarzały się cyklicznie. Można stąd mówić o falach załamania się państw. Pierwsza fala kryzysów politycznych miała miejsce w latach 1550-1660. Potem następuje stuletni okres stabilizacji struktur państwowych. Druga fala kryzysu struktur państwowych wystąpiła w latach 1770-1850⁴⁵.

Kryzys wczesnonowoczesnej państwowości jest przejawem zjawiska określanego w historiografii mianem „ogólnego kryzysu XVII wieku”⁴⁶. Jednakże odpowiedzi tradycyjnej historiografii Goldstone uznaje za niewystarczające, ponieważ są one zbyt eurocentryczne. Tymczasem analizowane przez niego zjawisko załamania się struktur państwowych dotyczy całej strefy euroazjatyckiej, a nie tylko Europy. Goldstone zadaje w związku z tym dwa pytania:

Dlaczego prawie jednocześnie dokonujące się załamania państw w dużych azjatyckich krajach przypomina w swojej genezie procesy załamania się państw w Europie? Dlaczego pomimo do pewnego stopnia podobnego początku, długotrwałe rezultaty tych procesów były tak odmienne, że doprowadziły do rozwojowego zróżnicowania, powszechnie znanego jako „wzrost Zachodu”⁴⁷?

Goldstone w swojej analizie wychodzi od krytyki modelu Skocpol. Zauważa on, że w analizowanym przez nią okresie zarówno zaawansowane kraje kapitalis-

⁴⁰ T. Skocpol, *Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution*, „Theory and Society”, t. 11, 1982, s. 265-283.

⁴¹ E. K. Trimberger, *Revolution from Above. Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, New Brunswick 1978.

⁴² W. L. Goldfrank, *Theories of Revolution and Revolution without Theory. The Case of Mexico*, „Theory and Society”, 1979, t. 7, s. 135-165.

⁴³ R. S. K. Lee, *Alternative Route to State Breakdown: Toward an Integrated Model of Territorial Disintegration*, „Sociological Theory”, t. 20, 2002, s. 1-23.

⁴⁴ J. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley 1991.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 17.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 1.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 4.

tyczne, takie jak Holandia (1566-1648) i Anglia (1640-1688), jak i ich mniej rozwinięci konkurenci, przechodziły przez taki sam okres zaburzeń społeczno-politycznych. Ponadto rewolucje wybuchały w krajach, które w danym okresie nie były w stanie wojny⁴⁸. Z drugiej jednak strony teorię Skocpol Goldstone uważa w pewnej mierze za trafną, gdyż przygotowywanie się i udział w międzynarodowych konfliktach może podkopać finanse państwa. Podkreśla on jednak, że kluczowe w kryzysie finansowym państwa nie są same konflikty zbrojne, które mogą być przypadkowe. Tymczasem tej przypadkowości nie odpowiadają obserwowalne cykliczne wzorce wczesnonowożytnego załamywania się państw. Według Goldstone'a rosnące koszty rywalizacji międzynarodowej w zakresie zbrojeń zależały głównie od cyklicznych wzrostów populacji⁴⁹.

Wzrost populacyjny a kryzys państwa

Goldstone wychodzi od empirycznej konstatacji, że od około 1500 roku zachodził zauważalny wzrost populacyjny na terenie Eurazji. Wzrost ten nie jest jeszcze adekwatnie wyjaśniony. Zwraca się w tym kontekście uwagę na ocieplenie klimatu i zanik epidemii. Ta tendencja utrzymała się generalnie do 1650 roku, doprowadzając do podwojenia populacji społeczeństw poszczególnych eurazjatyckich krajów. Około 1650 roku wzrost populacji został zatrzymany w skali eurazjatyckiej. Towarzyszył temu nawrót chorób i epidemii. Kolejny okres wzrostu populacyjnego przypadł na lata 1730-1860.

Wzrost populacyjny następował w społeczeństwach agrarnych, które według autora: „nie były dobrze wyposażone w środki pozwalające rozładować wpływ ciągłego rozwoju populacji, który rozpoczął się w północnej Eurazji, prowadząc do wzrostu populacji przewyższającego produktywność ziemi uprawnej”⁵⁰. Społeczeństwa te charakteryzowały się następującymi cechami:

- 1) agrarna baza ekonomiczna;
- 2) dziedziczny władca i urzędnicy administrujący terytorialnym państwem, którzy pozostawali w pewnym konflikcie z lokalnymi, religijnymi i intelektualnymi elitami;
- 3) wykształcona elita pozostająca w i na zewnątrz aparatu administracyjnego, która posiadała własne interesy;
- 4) klasa ludowa w mieście i na wsi poddana krzyżującym się lojalnościom i eksploatacji ze strony elit i państwa;
- 5) relatywnie dobrze funkcjonujący rynek wewnętrzny zapewniający dostęp do dóbr różnym aktorom społecznym⁵¹.

W społeczeństwie tego typu można wyróżnić marginalne grupy społeczne i grupy należące do rdzenia społeczeństwa. Marginalne grupy społeczne „doświad-

⁴⁸ *Ibidem*, s. 20-21.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 21.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 24.

⁵¹ *Ibidem*, s. 7.

czają pewnego rodzaju warunków granicznych, jak na przykład chłopci, którzy szukają nowych ziem uprawnych, czy młodszy synowie elitarnych rodzin, którzy szukają stanowisk odpowiednich do ich społecznego statusu”⁵². W warunkach wzrostu populacyjnego wzrasta liczebność grup marginalnych oraz zwiększa się ich wewnętrzna konkurencyjność. W warunkach technologicznie stagnacyjnej gospodarki nawet niewielki przyrost ludności prowadzi do poważnego wzrostu marginalnych grup społecznych, które nie znajdując miejsca w strukturze społecznej, stwarzają poważne zagrożenie dla jej stabilności. Goldstone w następujący sposób opisuje mechanizm niezrównoważonego wzrostu populacyjnego prowadzącego do rewolucji. Wzrastająca presja na zasoby (ziemię) prowadzi do wzrostu cen ziemi i żywności. Zwiększa to koszty utrzymania aparatu państwowego – szczególnie armii – i kryzysu finansowego. Aby temu zaradzić, państwo próbuje podnieść podatki, co prowadzi do konfliktu z elitami społecznymi, na które także oddziałuje wzrost populacyjny. Wzrost populacyjny zwiększa bowiem liczbę chętnych do objęcia pozycji w państwie, co – ze względu na kryzys finansowy – nie może być zrealizowane. Zwiększa się zatem rywalizacja wewnątrz elit społecznych. Pogorszenie się sytuacji ludności chłopskiej prowadzi do jej migracji do miast, co obniża płace realne pracowników najemnych w miastach i wzrostu cen żywności.

Załamanie państwa poprzedzone jest jego kryzysem, który nie zawsze musi kończyć się rewolucją. Goldstone wyróżnia następujące warianty rozwoju społecznego:

- jeżeli elity kontrolują państwo, kryzys państwa może zakończyć się pokojowymi reformami;
- jeżeli kluczowe elity są zjednoczone i są zdolne osiągnąć pożądane zmiany bez wywoływania społecznej mobilizacji, kryzys państwa może zostać rozwiązany przez zamach stanu;
- jeżeli elity są wyalienowane od państwa i dysponują odpowiednimi zasobami, kryzys państwa prowadzi do rewolty elit i wyostrza konflikt pomiędzy nimi;
- jeżeli elity są wyalienowane od państwa, dysponują odpowiednimi zasobami i są zdolne do wywołania mobilizacji społecznej, kryzys państwa prowadzi do wojny domowej.

Do wybuchu rewolucji, twierdzi Goldstone, dochodzi

jedynie wtedy, kiedy społeczeństwo doświadcza jednocześnie trzech rodzajów trudności: (1) finansowego kryzysu państwa spowodowanego rosnącą nierównowagą pomiędzy wielkością dochodów, które rząd może bezpiecznie powiększać, a obowiązkami i zadaniami, którym ma sprostać; (2) poważnych podziałów pomiędzy elitami obejmujących zarówno wyalienowanie od państwa, jak i konflikty wewnątrz elit spowodowane wzrastającą konkurencją o stanowiska; (3) wysokiego potencjału mobilizacji grup ludowych spowodowanego wzrastającym niezadowoleniem (np. wysokie podatki czy niskie płace) i społecznymi wzorcami umożliwiającymi grupom ludowym działanie

⁵² *Ibidem*, s. 33.

(np. duża liczba młodzieży w populacji, wzrastająca autonomia wsi, duża koncentracja pracowników najemnych w miastach)⁵³.

W takim ujęciu:

przyczyn rewolucji i dużych rebelii nie powinno się zatem szukać wyłącznie wśród nagłych wydarzeń. Takie wydarzenia mogą być uznane za „zapalniki” wybuchu społecznego czy wyzwolacze tłumionych sił społecznych, ale same w sobie nie są ich fundamentalnymi przyczynami. Faktycznie takie rozkładujące przyczyny same są jedynie przejawem kumulujących się społecznych presji. Długotrwale kumulujące się czynniki, takie jak wzrost populacyjny, mogą zatem z łatwością prowadzić do nagłego wydarzenia. W tym przypadku ma znaczenie to, czy istniejące polityczne i społeczne instytucje są dosyć elastyczne i podatne na zmiany, aby odpowiedzieć na takie presje⁵⁴.

Pierwszy trend wzrostu populacyjnego w latach 1500-1650 doprowadził do fali kryzysów organizacji państwowych. Pierwszym z całej serii kryzysów była rewolucja angielska w latach 1640-1688, następnie we Francji – Fronda, a w Hiszpanii – rewolty katalońskie. W pierwszej połowie XVII wieku podobne kryzysy polityczne przeżywało imperium otomańskie i cesarstwo chińskie (przezwycięzone zmianą dynastii).

Drugi wzrost ludnościowy, w latach 1730-1860, wywołał drugą falę kryzysów państwowości. Otworzyła ją rewolucja francuska 1789 roku. Kolejne wstrząsy rewolucyjne przypadały na lata 1830-1834 (rewolucje we Francji, Belgii i Polsce) oraz 1847-1852 (rewolucje we Francji, Niemczech, Włoszech, Austrii, Polsce, na Węgrzech, w Czechach). Pierwsza połowa XIX wieku była również okresem kryzysu państwa tureckiego i chińskiego, czego przejawem jest oderwanie Grecji od Turcji (1821) oraz powstanie tajpejów w Chinach.

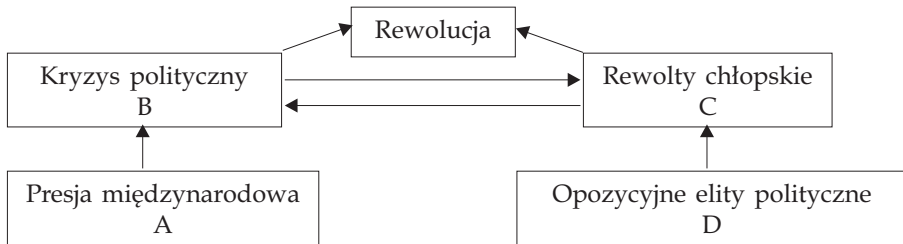
6. Rozwój teorii rewolucji jako przypadek stosowania nieuświadomionej (metodologicznie) metody idealizacji. Rozważania meta-metodologiczne

Otrzymaliśmy w ten sposób dwa modele rewolucji. W modelu Skocpol rewolucja była wynikiem koincydencji czterech czynników. Zewnętrzna presja modernizacyjna (A) prowadziła do pogorszenia się położenia międzynarodowego państw agrarnej biurokracji. Elity państwowe, starając się sprostać wyzwaniom sytuacji międzynarodowej, wprowadzały reformy rozluźniające związki pomiędzy władzą polityczną a klasą właścicieli. Reformy te prowadziły do wewnętrznego kryzysu politycznego (B), który umożliwiał wybuch i rozprzestrzenianie się

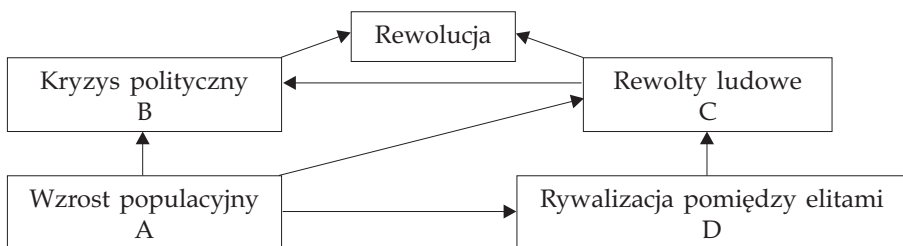
⁵³ *Ibidem*, s. xiii-xiv.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 35-36.

chłopskich rebelii (C). Wpływ opozycyjnych elit politycznych (D) na oddolne wystąpienia chłopskie pozwalał na koordynację działań tej klasy społecznej w skali ogólnospołecznej i wyartykułowanie odrębnej wizji porządku społecznego. Prowadziło to do obalenia władzy państwowej i budowy nowego porządku państwowego. Schematycznie model Skocpol można przedstawić w następujący sposób:

W modelu Goldstone'a rewolucja jest również wynikiem czterech czynników. Niezrównoważony wzrost populacyjny (A) prowadzi do kryzysu politycznego państwa (B), objawiającego się w kryzysie finansów publicznych, pogorszeniu położenia ekonomicznego warstw plebejskich i wzrastającej rywalizacji w łonie elit społecznych o zmniejszające się zasoby będące w dyspozycji państwa. Elity państwowe, starając się sprostać wyzwaniom sytuacji, zwiększają podatki i obciążenia ludności. Pogorszenie się położenia ekonomicznego mas ludowych (miejskich i wiejskich) prowadzi do wybuchu ludowych rebelii (C). Wystąpienia ludowe zyskują szansę powodzenia w warunkach zaostrzającej się rywalizacji elit społecznych (D), które obejmując kierownictwo nad protestami, przekształcają lokalne wystąpienia w rewolucję zdolną obalić państwowe struktury. Schematycznie model Goldstone'a można przedstawić w następujący sposób:

Pozostaje zapytać, w jakiej relacji pozostają oba modele: Skocpol i Goldstone'a. Możliwe są tutaj następujące warianty:

- (i) model Goldstone'a jest konkretyzacją bardziej podstawowego modelu Skocpol;
- (ii) model Skocpol jest konkretyzacją bardziej podstawowego modelu Goldstone'a;
- (iii) zarówno Goldstone, jak i Skocpol milcząco zakładają jakiś trzeci najbardziej wyidealizowany model.

Pokrewieństwa pomiędzy oboma podejściami dopatrywał się już Randall Collins. Twierdził on, że „rdzeniem (*core*) modelu Goldstone’a jest istotnościowo rdzeń teorii Skocpol”⁵⁵. Oznaczałoby to zatem, że propozycja Goldstone’a jest pewnym rozwinięciem ujęcia Skocpol. Wskazywałoby to, że Collins opowiada się za wariantem (i). Dodatkowym argumentem byłaby biograficzna charakterystyka Goldstone’a jako intelektualnego ucznia Skocpol i kontynuatora jej podejścia⁵⁶. W innym zaś miejscu Collins wyraźnie stwierdza, że „Skocpol i Goldstone budują warianty tego samego modelu, chociaż różnią się pod kilkoma względami”⁵⁷, oraz że „praca Goldstone’a jest rozwinięciem rdzeniowego (*core*) modelu załamania się państwa”⁵⁸. Pozwala to przypuszczać, że Collins opowiada się za wariantem (iii), który w innym miejscu charakteryzuje w sposób następujący:

Skocpol i Goldstone pokazują, że sam konflikt klasowy jest niewystarczającym czynnikiem zdolnym doprowadzić do wybuchu rewolucji i musi mu towarzyszyć kryzys finansowy państwa oraz rozłam pomiędzy elitami państwowymi i właścicielami ziemskimi w sprawie naprawy finansów państwa. Praca Skocpol oznacza przejście paradygmatyczne do tego, co może zostać nazwane teorią rewolucyjnego załamania się państwa. Skocpol i Goldstone opracowali wspólny model załamania się państwa, rozwidlający się dalej w dwa alternatywne łańcuchy przyczynowo-skutkowe, koncentrujący się odpowiednio na geopolitycznej presji i wywoływanej wzrostem populacji zmianie cen⁵⁹.

Wspomniany autor porzestaje jednak na tych wstępnych rozróżnieniach, nie analizując nigdzie bliżej ani statusu postulowanego przez siebie modelu rdzeniowego, ani metodologicznego statusu „rozwidlenia” owego bardziej podstawowego modelu na alternatywne ujęcia Skocpol i Goldstone’a.

Aby bliżej scharakteryzować związki pomiędzy obiema teoriami rewolucji, trzeba dysponować pewnym meta-językiem metodologicznym, ogólniejszym od prezentowanego przez obu autorów i ich interpretatora. Posłużę się tutaj aparaturą pojęciową idealizacyjnej teorii nauki, starając się dokonać rekonstrukcji związków pomiędzy obiema koncepcjami⁶⁰.

Przyjmijmy, że w strukturze esencjalnej badanego przez obu autorów zjawiska społecznej rewolucji (*RS*) występują następujące czynniki:

- Kryzys polityczny (*Kp*),
- Rewolty ludowe (*Rch*),
- Presja międzynarodowa (*Pm*),

⁵⁵ R. Collins, *Maturation of the State-Centered Theory of Revolution and Ideology*, w: *idem*, *Macrohistory...*, *op. cit.*, s. 22.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 21.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 23.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 25.

⁵⁹ R. Collins, *Introduction...*, s. 3.

⁶⁰ Pierwsze ujęcie metody idealizacji zostało przedstawione w: L. Nowak, *U podstaw Marksowskiej metodologii nauk*, Poznań 1971; dojrzała rekonstrukcja tej koncepcji znajduje się w: *idem*, *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*, Warszawa 1977, zaś przegląd zastosowań i rozwinięć w: *idem*, *Idealizacyjna koncepcja nauki. Przegląd zastosowań i rozwinięć*, w: *Oblicza idealizacji*, R. Egiert, A. Klawiter, P. Przybysz (red.), Poznań 1996.

- Opozycyjne elity polityczne (*Oe*),
- Wzrost populacyjny (*Wp*),
- Rywalizacja pomiędzy elitami (*Re*).

Model Skocpol można zapisać zatem w następującej formule⁶¹:

Jeżeli $Re = 0$ i $Wp = 0$, to $RS = Kp, Rch, Pm, Oe$.

Z kolei ujęcie Goldstone'a można ująć następująco:

Jeżeli $Oe = 0$ i $Pm = 0$, to $RS = Kp, Rch, Wp, Re$.

W następniku obu twierdzeń występują dwa czynniki: *Kp* i *Rch*. Pozwala to zrekonstruować pierwszy model teorii, milcząco zakładany przez obu autorów. Wyglądałby on następująco:

Jeżeli $Wp = 0$, $Pm = 0$, $Re = 0$, $Oe = 0$, to $RS = Kp, Rch$.

W najbardziej podstawowym ujęciu rewolucja byłaby koincydencją dwóch czynników: kryzysu politycznego państwa i oddolnych rewolt chłopskich (ludu). Taki najbardziej wyidealizowany model podstawowy zakładany jest wspólnie przez obu autorów, Skocpol i Goldstone'a. Pełną strukturę esencjalną badanego zjawiska rewolucji można przedstawić następująco:

- S_R: (2) *Kp, Rch*,
 (1) *Kp, Rch, Pm, Wp*,
 (0) *Kp, Rch, Pm, Wp, Re, Oe*.

Na najgłębszym (2) poziomie istotności znajdują się dwa czynniki główne: *Kp* i *Rch*. Różnice pojawiają się dopiero na poziomie konkretyzacji. Według Skocpol w pierwszej kolejności należy uwzględniać wpływ czynnika *Pm*, a później *Oe*, według Goldstone'a – *Wp*, a później *Re*.

Warto zauważyć, że parafrazując na język ITN rekonstrukcję Collinsa, na najgłębszym poziomie istotności znajdują się trzy czynniki: *Rch* – rewolty chłopskie, *Kp* – wywołany finansami kryzys polityczny państwa i *Re* – rywalizacja elit. Tymczasem w przedstawionej przeze mnie rekonstrukcji na najgłębszym poziomie istotności znajdują się dwa czynniki: *Kp* – kryzys polityczny i *Rch* – rewolty chłopskie, zaś rywalizacja elit należy do powierzchniowego (0) poziomu istotności, czyli jest czynnikiem ubocznym.

Rozwinięcie Skocpol, nazwijmy je za Collinsem *geopolitycznym*, przedstawić można w sposób następujący:

jeżeli $Wp = 0$ i $Pm = 0$ i $Re = 0$ i $Oe = 0$, to $RS = Kp, Rch$;

jeżeli $Pm \neq 0$ i $Oe = 0$ i $Re = 0$ i $Wp = 0$, to $RS = Kp, Rch, Pm$;

jeżeli $Pm \neq 0$ i $Oe \neq 0$ i $Re = 0$ i $Wp = 0$, to $RS = Kp, Rch, Pm, Oe$.

⁶¹ Przedstawione w tej części artykułu formuły mają jedynie sens ilustracyjny, pomijam w szczególności dokonane rozróżnienie na czynniki bezpośrednie i pośrednie prowadzące do rewolucji. Ponadto przypisanie czynnikowi wzrostu populacyjnego wartości zerowej nie oznacza, że w danym społeczeństwie liczba ludności w ogóle nie wzrasta, lecz że wzrost ten nie wpływa destabilizująco na sytuację społeczną.

Rozwinięcie Goldstone'a, nazwijmy je za Collinsem *ekologicznym*, można przedstawić zaś następująco:

jeżeli $Wp = 0$ i $Pm = 0$ i $Re = 0$ i $Oe = 0$, to $RS = Kp, Rch$;

jeżeli $Wp \neq 0$ i $Re = 0$ i $Oe = 0$ i $Pm = 0$, to $RS = Kp, Rch, Wp$;

jeżeli $Wp \neq 0$ i $Re \neq 0$ i $Oe = 0$ i $Pm = 0$, to $RS = Kp, Rch, Wp, Re$.

Obie teorie są zatem alternatywnymi konkretyzacjami bardziej wyidealizowanego modelu – milcząco zakładanego przez obu badaczy. Uzasadnia to spostrzeżenie Collinsa, który twierdzi, że praca Skocpol zainicjowała nowy paradygmat badań nad rewolucją. W świetle przedstawionej w rozdziale trzecim klasyfikacji teorii rewolucji znajduje to dodatkowe uzasadnienie, bowiem koncepcje obu autorów przyjmują mieszany ekonomiczno-polityczny model rewolucji. To podejście zakłada konieczność – obok prowadzenia analizy „klasowej” – uwzględniania składowej politycznej procesów społecznych i traktowania państwa jako autonomicznego aktora procesów społecznych.

Pora teraz scharakteryzować metodologiczną samoświadomość autorów prezentowanych koncepcji. W Idealizacyjnej Teorii Nauki schemat działalności poznawczej składa się z następujących elementów:

1) przyjmując określoną perspektywę ontologiczną ustala się zasady stratyfikacyjne mówiące o tym, jakiego typu czynniki są istotne (w szczególności główne) dla badanego zjawiska oraz jakiego typu zależności zachodzą pomiędzy wyróżnionymi czynnikami głównymi a badanym zjawiskiem;

2) ustala się zespół czynników istotnych dla badanego zjawiska, które tym samym konstytuują jego strukturę esencjalną;

3) w obrębie struktury esencjalnej badanego zjawiska dokonuje się hierarchizacji, wyróżniając czynniki główne i uboczne;

4) wprowadza się założenia eliminujące wpływ czynników uznanych za uboczne i formułuje się hipotezę określającą, w jaki sposób badane zjawisko zależy od czynnika (czynników) głównych;

5) usuwa się przyjęte założenia i modyfikuje wyjściową hipotezę, ukazując, w jaki sposób badane zjawisko zależy od czynnika głównego i czynników ubocznych⁶².

W praktyce badawczej autorów dwóch omawianych teorii rewolucji trudno znaleźć zastosowanie wspomnianych dyrektyw badawczych. Przede wszystkim autorzy ci nie przyjmują jakiegokolwiek jednolitej perspektywy ontologicznej pozwalającej dokonać stratyfikacji badanych czynników. Na przykład Theda Skocpol wśród źródeł swojej inspiracji teoretycznej wymienia Marksowską teorię walki klas, teorie konfliktu politycznego i globalizacji. Eklektyzm teoretyczny prowadzi do tego, że nie jest jasno ustalona struktura esencjalna badanego zjawiska (w tym przypadku zbiór czynników prowadzących do wybuchu rewolucji) ani – co ważniejsze – nie jest dokonana hierarchizacja ich wpływów. Zakłócony jest w ten sposób porządek konkretyzacji, której można zarzucić arbitralność i przypadkowość, choć da się

⁶² L. Nowak, *Wstęp...*, op. cit., s. 9-10, 53-54, 105-107.

zrekonstruować pewien bardziej wyidealizowany model rewolucji, do którego odwołuje się oboje autorów. Teorię rewolucji rozwijaną w ramach SH-P trudno zatem uznać za przejaw świadomie zastosowanej, choć autorzy używają pojęcia „model”, metody idealizacji. Daje się ona jednak – jak widzimy – doskonale zrekonstruować w aparaturze pojęciowej Idealizacyjnej Teorii Nauki. Jak zatem wyjaśnić ten paradoks? Francesco Coniglione wyróżnił cztery typowe postawy naukowe:

1) uczeni, którzy nie stosują idealizacji w praktyce naukowej i nie są metodologicznie świadomi możliwości zastosowania takiej metody;

2) uczeni, którzy stosują idealizację w praktyce badawczej, lecz nie są metodologicznie świadomi tego, co robią (bądź interpretują opacznie);

3) uczeni, którzy stosują idealizację w praktyce naukowej i są metodologicznie świadomi tego, co robią;

4) uczeni, którzy nie stosują idealizacji w praktyce badawczej, lecz są metodologicznie świadomi zastosowania tej metody (w innych dziedzinach wiedzy niż nauka)⁶³.

Wydaje się, że interpretowani autorzy (w szczególności Skocpol) reprezentują właśnie (ii) typ postawy naukowej. Przekonują o tym metodologiczne deklaracje Skocpol, zgodnie z którymi budowana przez nią teoria rewolucji ma być przykładem zastosowania kanonu zgodności i kanonu różnicy J. S. Milla. Tymczasem krytycy⁶⁴ Skocpol zauważyli, że metodologiczne deklaracje autorki nie pokrywają się z jej praktyką badawczą, co pośrednio przyznała sama Skocpol⁶⁵.

Leszek Nowak wyróżnił ongiś dwa stadia w rozwoju nauki: stadium *empiryczno-zbierackie* i *teoretyczno-wyjaśniające*⁶⁶. W fazie empiryczno-zbierackiej stosuje się metodę systematycznej obserwacji faktów i wyprowadzanie z nich uogólnień; podstawową metodą poznawczą jest metoda indukcji. W drugim etapie teoretyczno-wyjaśniającym zgromadzony materiał empiryczny poddaje się wyjaśnieniu. Podstawową metodą poznawczą staje się wtedy idealizacja prowadząca do budowy wyrafinowanych modeli teoretycznych. W różnych naukach ów przełom metodologiczny nastąpił w różnym czasie: w fizyce na początku XVII wieku za sprawą Galileusza, w biologii w XIX wieku za sprawą Darwina, w ekonomii w tym samym stuleciu za sprawą Marksa, w językoznawstwie w XX wieku za sprawą Chomsky'ego. Jak stwierdza jednak Nowak: „nie we wszystkich naukach empirycznych przejście to do tej pory nastąpiło. Liczne nauki humanistyczne znajdują się stale w pierwszym okresie swego rozwoju, zbierając dane empiryczne nieodzowne dla należytego wyjaśniania badanych przez nie sfer rzeczywistości, wyjaśniania, którego dokonać będzie mogła jednak tylko teoria o innej naturze

⁶³ F. Coniglione, *Between Abstraction and Idealization: Scientific Practice and Philosophical Awareness*, w: *Idealization XI: Historical Studies on Abstraction and Idealization*, F. Coniglione, R. Poli, R. Rolinger (red.), Amsterdam–Atlanta 2004, s. 104.

⁶⁴ M. Burawoy, *Two Methods In Search of Science. Skocpol versus Trotsky*, „Theory and Society”, 1989, nr 18, s. 763, 771; E. Nichols, *Skocpol on Revolution: Comparative Analysis vs. Historical Conjuncture*, „Comparative Social Research”, t. 9, 1986, s. 164, 177.

⁶⁵ T. Skocpol, *Analyzing Causal Configurations In History: A Rejoinder to Nicholas*, „Comparative Social Research”, t. 9, 1986, s. 188, 190.

⁶⁶ L. Nowak, *Wstęp...*, op. cit., s. 54-61.

metodologicznej niż zestaw empirycznych generalizacji”⁶⁷. Niemniej wydaje się, że ten podział rozwoju nauki na dwie fazy jest zbyt zgrubny i uzupełnić go należy wyróżnieniem przejściowym stadium *pre-teoretyczno-wyjaśniającym*, w którym nauka stawia już sobie cele teoretyczno-wyjaśniające, lecz nadal podstawową – deklarowaną, lecz niepraktykowaną – metodą poznawczą jest metoda indukcji.

Charakteryzując zaś wspomniane stadia za pomocą klasyfikacji postaw naukowych Coniglione, można powiedzieć, że w stadium empiryczno-zbierackim dominuje pierwszy typ postawy naukowej (uczeni nie stosują idealizacji w praktyce naukowej i nie są metodologicznie świadomi możliwości zastosowania takiej metody), w teoretyczno-wyjaśniającym – trzeci (uczeni stosują idealizację w praktyce naukowej i są metodologicznie świadomi tego, co robią), zaś w przejściowym stadium *pre-teoretyczno-wyjaśniającym* dominuje drugi typ postawy badawczej (naukowcy stosują idealizację w praktyce badawczej, lecz nie są metodologicznie świadomi tego, co robią, ze wszystkimi tego poznawczymi następstwami).

Warto zastanowić się zatem, czy w innych dziedzinach nauki nie można również znaleźć takich (nieuświadomionych) prekursorów stosowania idealizacji: w ekonomii mogliby nimi być A. Smith⁶⁸ i D. Ricardo, w biologii – K. Darwin⁶⁹, zaś w XIX-wiecznym językoznawstwie – twórcy teorii o istnieniu języka praindoeuropejskiego. Rzecz to godna odrębnych rozważań, niestanowiących przedmiotu niniejszego artykułu. Wydaje się zatem, że to pośrednie stadium w rozwoju nauki, *pre-teoretyczno-wyjaśniające*, reprezentuje obecnie socjologia historyczno-porównawcza, a konkretnie rozwijana w jej ramach teoria rewolucji.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 61.

⁶⁸ Por. rozdział o metodzie w: J. Chodorowski, *Adam Smith*, Wrocław 1980.

⁶⁹ Tak można interpretować rekonstrukcję K. Łastowskiego, por. *idem*, *Rozwój teorii ewolucji*, Poznań 1987, s. 24-27; odmienne ujęcie: L. Nowak, *O metodologii Karola Darwina*, w: *Teoria i metoda w biologii ewolucyjnej*, K. Łastowski (red.), Poznań 2004, s. 13-97.